

Нікітенко Н. М.

МЕМОРІАЛ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ МОГИЛЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті йдеться про церковно-політичну концепцію митрополита Петра Могили, простежену в монументальному комплексі Софії Київської. Втілена у ктиторському написі митрополита, поновленому ним княжому портреті, присвяті північного вітваря і призначенні суміжної з ним каплиці, вбудованої у північну галерею, могилянська концепція засвідчила стрижневу роль образу Володимира Хрестителя як фундатора українського православ'я.

Понад вісім десятиріч тому відомий вітчизняний історик мистецтва Ф. І. Шміт писав: «У старому мистецтві - душа наших предків і, отже, наша душа, бо в нас живуть давно зійшли в могилу покоління. .. Треба знати, хто ми такі, що ми самі можемо і чого не можемо» [1]. Аби наблизитися до розуміння власної національної ідентичності, тих концептів, що мають неперехідне значення для існування української людності у світовій історії, варто передусім звернутися до Софії Київської - загальнонаціональної святині, архітектура і розпис якої інспірувалися нагальними життєвими потребами суспільства. І це стосується не лише давньоруської доби, адже Софія - пам'ятка з майже тисячолітньою історією, пам'ятка, яка за часів національного Відродження стала головним об'єктом церковно-політичної і культуротворчої діяльності митрополита Петра Могили. Його діяльність, спрямована на розбудову національної Церкви, позначила ідейну програмність собору могилянської доби виразним патріотичним пафосом у його суто «київському» звучанні. Для Могили і його сучасників давня святиня Києва була живим унаочненням безперервної вітчизняної православної традиції, яка пов'язувалась ними передусім з іменем князя Володимира Хрестителя. Недаремно в «Антології» Петра Могили, призначеній для студентів щойно заснованої в Києві колегії, згадуються імена святих землі Руської, а серед них найчастіше - Володимира Хрестителя, котрий «на висоті стола сидя матере городов богоспасаемого Києва». Могила вміщує в «Антології» складені ним тропар, стихиру і кондак на честь Володимира. Тут згадується і свято 4 листопада - день освячення «великаго и прекраснаго храма святяга Софии, иже ест в Києве» [2]. Святу Софію Могила називав «единою народу нашего православного оздобую, головою і маткою всіх церков» [3].

Тож Могила не шкодує коштів на відновлення «митрополії руської». Відомо, що над реставра-

цією Софії Київської працювали відомий італійський зодчий Октавіан Манчіні, українські художники брати Тиміш, Степан та Іван Зинов'єви; до оздобу храму були залучені виписані з Москви «сусальник» (золотих справ майстер) Яким Євтихійєв, іконописець Йоаким, а також різьбярі, теслі, муляри. Розуміючи релігійне та історико-культурне значення Св. Софії, Могила вимагав від реставраторів збереження її давніх форм і стінопису. Проте митрополит не обмежився реставраційно-консерваційними заходами. Петро Могила втілював у монументальному комплексі Софійського собору власну церковно-політичну програму уславлення Володимира Хрестителя. Виразно простежуються чотири пункти цієї програми, засвідченої у ктиторському написі Могили, в поновленому ним княжому портреті, у присвяті одного з вітварів св. Володимиру і в каплиці, вбудованій у північну зовнішню галерею.

Ктиторський напис Могили, виконаний 1634 р. на арках центральної бані собору, засвідчує, що Софія «нача здатися в лето 1011», тобто ще за Володимира, але побудував собор Ярослав [4]. Певна річ, для того, щоб поставити цю дату у найбільш відповідальному написі, Могила мав керуватися якимись відомими йому неспростовними фактами. Аналогічна тенденція позначала поновлений княжий портрет XI ст., на якому з ініціативи митрополита перед постаттю князя з моделлю храму з'явилася фігура Володимира. Відтак портрет у редакції Могили репрезентував Ярослава як завершувача справи батька в спорудженні Св. Софії, що перегукується зі свідченням митрополита Іларіона Київського про закінчення Ярославом починання Володимира в цій справі.

Церковно-політична концепція Петра Могили максимально позначилася на реконструйованій північній галереї собору: у внутрішній галереї він влаштував вітвар св. Володимира, а в зовнішній - суміжну з цим вітварем каплицю. На честь Володимира був освячений вітвар, де з давніх часів стоїть

гробниця Ярослава. Цей вітвар входив до складу древньої усипальні Ярослава, яка складалася з кількох приміщень, являючи собою святилище з гробницею ктитора. На залишках усипальні в зовнішній галереї Могила спорудив багату каплицю, приділивши велику увагу її внутрішньому оздобленню.

Щоб зрозуміти, яку роль відігравала каплиця в монументальному комплексі собору, варто згадати, що Могила мав намір встановити у Софії раку Володимира, чиї мощі він виявив 1635 р. у руїнах Десятинної церкви. У листі до царя Михаїла Федоровича Петро Могила повідомляв, що надсилає йому «гідний його царської величності дарунок» - частину мощей прапрадіда царя «рівноапостольного російського великого князя і самодержця Володимира», які були знайдені на місці Десятинної церкви у «мармуровому гробі, де давні покладені були». Могила просив, щоб цар звелів майстрам «своїм царським коштом зробити раку на мощі прапрадіда», які він мав намір встановити в Софії [5]. Урочисте перенесення мощей Могила намітив здійснити після Великодня 1640 р. Яку відповідь отримав митрополит - невідомо, проте зрозуміло, що його прохання не було задоволене. Вважають, що мощі залишилися на попередньому місці, за винятком тих їхніх часток, які були перенесені в київські храми і відіслані до Москви [6].

Така думка не позбавлена сенсу, оскільки 1826 р. при археологічному дослідженні Десятинної церкви у її південній наві була відкрита велика шиферна гробниця, у якій виявили всі кістки чоловічого скелета, окрім черепа та правої руки. Тоді ж було висловлено здогад, що це - останки князя Володимира. Біля них знайшли рештки зотлілої парчевої тканини, золотий гудзик і чоловічі черевики [7].

Відомо, що Володимира поховали в мармуровому саркофазі, який, за свідченням Тітмара Мерзебурзького, стояв поряд із саркофагом Анни у Десятинній церкві, причому «відкрито посеред храму» [8], тому дослідники висловлювали сумнів щодо ідентифікації чоловічого скелета, виявленого у шиферній гробниці, з останками Володимира. Однак, по-перше, саркофаг князя міг бути подвійним, як, наприклад, гробниця Ізяслава Ярославича, котрого, за повідомленням Іпатіївського літопису, після загибелі 1078 р. поклали в Десятинній церкві «в раку кам'яну і мармурову». По-друге, не виключено, що після зруйнування Десятинної церкви у 1240 р. саркофаг з останками Володимира був закопаний під храмом у шиферній гробниці, яка була своєрідним склепом. Можливо, коли Петро Могила знайшов саркофаг Володимира, він виявився вельми пошкодженим, або ж митрополит переніс його у Софію, тому останки князя залишили у шиферній

гробниці, а череп і кість правої Володимира були взяті Петром Могилою як реліквії.

Відомо, що Могила поклав череп Володимира в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, кість правої руки - в Софії Київській, а надіслана до Москви нижня щелепа князя зберігалася там в Успенському соборі. Гадають, що в Москві засумнівалися, чи це справді Володимирові мощі, тому перенести їх до Софії Могилі не вдалось [9]. Однак це пояснення не узгоджується з тим, що мощі Володимира були покладені в головному соборі Москви, отже, там їх визнали справжніми. Найімовірніше, Москва не санкціонувала захід Петра Могилі, бо претендувала на роль «Третього Риму» і водночас «Нового Єрусалима», тобто прямої спадкоємиці Візантії і духовної столиці східного християнства. Символ Візантії, уособлюваний її столицею, сприймався у Московському царстві XVI ст. двозначно: з одного боку, Константинополь розумівся як «Новий Рим» - імперська, державна столиця світу, з іншого - як «Новий Єрусалим» - святий теократичний град. Ця образна парадигма виявила себе у сприйнятті Москви її правлячою верхівкою як «Нового Константинополя», куди після падіння Візантії перемістився центр вселенської святості. Найповніше матеріальне втілення згадана концепція знайшла у заснованому 1657 р. Патріархом Никоном під Москвою Ново-Єрусалимському монастирі з храмом Воскресіння Господнього, влаштованому за подобою єрусалимського. Претензійна акція Никона була засуджена східними патріархами, причому найбільше невдоволення викликала сама назва цього грандіозного комплексу - «Новий Єрусалим» [10]. Тож зрозуміло, що намагання Могилі відродити колишню славу Києва як «Єрусалима землі Руської» йшло врозріз з московською ідеологічною доктриною. Хоча в ті часи Київська митрополія не була канонічно підпорядкована Москві, Петро Могила, зацікавлений у підтримці з її боку, змушений був рахуватися з волею московського державця.

Натомість безперечним залишається факт влаштування Могилою усипальні Володимира в Софії, адже лист датований 29 січня 1640 р., а відразу після Великодня цього ж року (5.IV.) раку з мощами князя збиралися встановити в соборі. Вже 24 червня 1640 р. з'явилася митрополича грамота із запрошенням на Помісний Собор, який повинен був відкритися в Софії на її храмове свято - Різдво Богородиці (8.IX). Головним завданням Собору мало стати обговорення нового православного Катехізису, щоб, як зазначив у своєму запрошенні Могила, українське православ'я «до обычаев давних предков наших, за которых благочестие восияло, привести» [11]. Отже, саме до цієї події Могила приурочив створення меморіалу св. Володимира у Софії Київській.

Катехізис 1640 р. («Православное исповедание веры»), що затвердив на письмі догматику православної церкви, став символічною книгою для всього православного Сходу. Тож потрібні були вікопомні заходи, які б освятили цю грандіозну справу.

Цікаво, що каплиця-усипальня Володимира часів Петра Могили в зовнішній північній галереї у своїх основних рисах збереглася донині. Вона мала низький вівтар з округлим вікном над ним, коробове склепіння, що спиралося на арки, вхід, оформлений ліпним фронтоном. Ці взаємопов'язані елементи приміщення не залишають сумнівів, що вони належали до єдиного комплексу.

З призначенням каплиці пов'язаний зміст її розпису. Тут збереглися фрагменти розписів XI-XVIII ст. До часів Петра Могили належать деякі сюжети на тему Богородичного акафіста, що збереглися над входом до каплиці і всередині неї, на північній арці та південній стіні. Саме в ті часи сюжетам на тему акафіста Богородиці надавали актуального політичного звучання, адже ця тема традиційно пов'язувалася з апофеозом православної державності. Вибір теми пояснюється не лише її популярністю в цей період, а й функцією приміщення, бо головна із вселенських панахид здійснювалася у Суботу акафіста, у п'яту неділю Великого посту.

Як і Володимирова Десятинна церква, каплиця була присвячена Богородиці: всередині ліпного фронтона над входом зображено напівпостать Богородиці з молитовно піднесеними й широко розведеними руками, фланковану крилатими голівками ангелів, які символізують Небесний Покров. Це асоціюється з акафістним образом «Покрови світу, ширшої небес». Центральною сценою стінописного циклу була найбільша композиція - «Покров Богоматері», розміщена на південній стіні, тобто на найкраще освітленому місці. Богородиця виступає тут «яко одушевлений храм», захищаючи своєю «чесною ризою» «вся православния християни». Відповідно до акафістного тексту написано великий храм, під склепінням якого зображена Богоматір у позі молитви, аналогічній відповідному зображенню у фронтоні. Ангели обабіч Богоматері тримають у руках її покров, простягаючи його над усіма, хто перебуває в храмі. Нижче зображено сонми святих, які супроводжують Богоматір, а ще нижче, в оптимальному для огляду місці, можна бачити нижню частину постаті святого. Сцена завершується на висоті 1,7 м над рівнем підлоги, що створює враження незакінченості розпису стіни. Очевидно, під сценою мала стояти рака з мощами Володимира, яка утворювала ідейно-композиційне ціле з усім сюжетом: подібно до ківоріїв над раками з мощами святих, тут було втілено ідею престолу з надпрестольною сінню. У такому разі постать святого мала зображати самого Петра Могили - від-

новлювача православ'я і ктитора усипальні Володимира. Можливо, постаті Петра Могили відповідала втрачена нині постать Володимира, написана праворуч, над узголів'ям раки. Запропонована інтерпретація сюжету відповідає функціональному характеру храмових розписів, що були доповненням до відправ, а також тогочасним іконографічним канонам.

Композиція «Покрови» набула великої популярності в Україні з початку XVII ст., бо вона уособлювала покровительство Богоматері українській державності та церкві. Сцена мала три яруси зображень: горішній - Богоматір з ангелами, середній - святі, долішній - духовні ієрархи та світські володарі (священство і царство), котрі стоять двома групами обабіч св. Романа Сладкоспівця - автора акафіста Богоматері. Починаючи з XVII ст. окремі персонажі долішнього ярусу набирають портретних рис конкретних історичних осіб.

Про те, що портретування було властиве сакральному мистецтву часів Петра Могили, свідчить його ктиторська композиція в церкві Спаса на Берестовому, до якої введено напрочуд реалістичний портрет митрополита. Тут довкола тронного Спаса бачимо Богородицю, Володимира та Могили. Очевидно, у такому ж дусі було вирішено сцену «Покров Богоматері» на стіні Володимирської усипальні. Немає сумнівів щодо належності згаданих композицій усипальні часам Петра Могили, адже вони становлять єдине ціле з її архітектурними формами. Зокрема, обидва акафістні сюжети могилиної доби на північній арці склепіння були разом з нею частково зрізані під час розширення входу за митрополита Гедеона Четвертинського (80-ті рр. XVII ст.).

Саме тоді, коли Українська церква перейшла під духовну владу Московського патріархату, зникла усипальня Володимира Хрестителя в Софії Київській. Його мощі були покладені в спеціальному ковчезі у північному вівтарі св. Георгія у дзеркальній симетрії мощам священномученика Макарія Київського, чия рака стояла в південному Михайлівському приділі. Мощі Володимира зберігалися разом з мощами Константина Великого, великомучениці Варвари, священномучеників Харлампія, Фоки та преподобного Єфрема Сирина. Згадуючи мощі численних святих, які зберігалися у Святій Софії, митрополит Євгеній Болховитінов зазначає, що всі вони зібрані з часів Петра Могили [12].

Відтак усипальня Володимира як київський меморіал хрестителя Руси-України була знищена після 1686 р., коли її перебували на Благовіщенський вівтар. Можливо, тоді ж поверх княжого портрета з образом Володимира написали нові сюжети; фрагмент одного з них («Три іудейські отроки») залишився на північній стіні наві. Ймовірно, що через сто років, коли після секуляризаційної

реформи 1786 р. посилюється процес уніфікації церковного життя, у ктиторському написі Могили під центральною банею замість дати «1011», якою він позначив закладини Софії, було поставлено офіційну літописну дату «1037».

Нововведення Петра Могили в Софії Київській, вирішені ним у дусі національних завдань, були цілком узгоджені з православною традицією. Річ у тім, що усипальня Володимира виконувала роль параклісу, себто каплиці в бічній паперті, призначеній для заупокійних відправ. Параклісами також називають молебні Богородиці під час панахид («Паракліс Пресвятій Богородиці» - молебен, що співається під час скорботи душевної). Недаремно і давньоруський паракліс у північній галереї, і каплиця часів Могили, що виникла на його місці, були присвячені Богоматері, про що свідчить їх розпис. Цікаво, що бічний вітар Похвали Богоматері існує і в Московському Успенському соборі (кінець XV ст.).

Великої уваги надавав Могила і зовнішньому оздобленню каплиці. На малюнку А. ван Вестерфельда видно, що східна стіна північних галерей перекрита односхилим дахом, прикрашеним карнизом з волютами. Прямокутний виріз у цій стіні дає змогу бачити над каплицею невелику маківку, яка завершується шпилем з кулями. До північного рогу собору примикає колона, увінчана сферою з постаттю лицаря, який тримає списа. За його постаттю зображені у перспективі ще три аналогічні статуї, що дозволяє припустити: обабіч головного тоді північного portalу було розташовано по дві колони зі статуями лицарів. Ось чому, описуючи північний вихід із собору, архидиякон Павло Алепський, котрий відвідав Київ у середині XVII ст., тобто після реставрації Софії за могилянської доби, згадує «великі колони зовні церкви» [13]. Загалом портал, як видно з малюнка, був оформлений аттиком і урочистою колонадою, яка утворювала триумфальний вхід до храму княжої доби - це акцентувалося статуями князів чи їхніх святих патронів - воїнів.

Прикметно, що французький інженер Боплан, який у цей час відвідав собор, зазначає: «У цьому храмі знаходяться пам'ятники кількох королів» [14]. Імовірно, йдеться тут про меморіал св. Володимира і гробницю Ярослава у влаштованих Могилою каплицях. У географії Бусенгольта (1666), котрий залучив «Опис України» Боплана, є таке уточнення: «В цьому храмі зберігають надгробки й могили багатьох королів» [15].

Про призначення Могилиної каплиці у північній галереї свідчить вшанування останків Петра Могили в Софії Київській. Після смерті митрополита 1 січня 1647 р. труна з його тілом була поставлена в Софії і стояла тут упродовж тривалого часу. У джерелах - зокрема в рукописі Рум'янцева

музею і Межигірському літописі XVII ст. - говориться, що тіло Могили стояло в Софії до 9 березня, вівторка, другого тижня Великого посту, аж до дня пам'яті 40 севастьянських мучеників, коли Могилу було поховано з великими почестями в Успенському соборі Печерського монастиря [16]. Таке тривале перебування тіла небіжчика в каплиці не йде врозрід з православною традицією. Певна річ, тіло могло знаходитись у «митрополії руській» лише в спеціальному приміщенні.

Такі наукові авторитети, як Євгеній Болховитинов, а слідом за ним М. Закревський, А. Жуковський та ін. пишуть, що Могилу було поховано не 9-го, а 19 березня. Однак 1647 р. Пасха святкувалася 18 квітня, а друга неділя Великого посту відзначається за 41 день до Пасхи, отже, тоді вона припала на 7 березня, відповідно вівторок другого тижня Посту - на 9 березня. Саме 9/22 березня шороку святкується пам'ять 40 мучеників, адже це - неперехідне свято. Тобто свідчення джерел є цілком правильними: тіло Петра Могили стояло в соборі з 1 січня до 9 березня 1647 р. Труну, судячи з усього, встановили у створеній Петром Могилою Володимировій усипальні, яка була тоді вільною. До того ж усипальня розташовувалася біля головного тоді північного входу в собор, який водночас був і виходом з нього. Тож, входячи в Софію і виходячи з неї, прочани віддавали шану небіжчику - ктитору Софії і справжньому «отцю руської нації».

Навряд чи можна сумніватись у тому, що ця акція не була попередньо погоджена з самим Могилою, котрий, як відомо, зробив необхідні розпорядження перед смертю. Очевидно, в такий спосіб стверджувалась безперервність існування та історична генетичність «руської» віри та «руської» державності, фундатори яких прославлялися в Софії. Отже, і після смерті Петро Могила продовжував служити Україні.

Знаменним є вибір для урочистого поховання Петра Могили дня севастьянських мучеників, які здавна розглядалися підмурком Церкви, звиягуючи яких вона стверджена. За іконографічною традицією, їхні образи з давніх часів фігурували на попружних арках головної бані (як у Софії Київській). Подвиг цих мучеників на льоду озера, коли вогонь Духа Святого розтопив лід, сприймався як масове входження людей у Церкву Христову. У соборі Святої Софії даний епізод фігурує на стіні південної вежі біля головного входу до собору. Цікаво й те, що Могилу ховали під час скресання криги, а в уявленні тогочасної людини це провіщало перемогу православ'я в Україні. Відтак у всій своїй величі постає грандіозність задумів Петра Могили, пов'язаних із Софією Київською, у якій з його волі було створено справжній меморіал фундатора українського православ'я - князя Володимира Хрестителя.

1. Шмит Ф. И. Искусство древней Руси-Украины.- Харьков, 1919.-С. 104.
2. Антологія, сиреч молитви и поученія душеполезная. В душевную пользу спудеов и всех благочестивых любомолитвенник. Вкратце собраная и благочинне расположенная тщанием... Петра Могилы.- К., 1636.
3. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования).- К., 1883.-Т. 1.-С. 547.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.- Ф, 129: Києво-Софійський монастир, оп. 1.- Спр. 10. Заметки к истории монастыря (неустановленного автора). 1758-1760 гг.
5. Чолобитна царю Михаїлу Федоровичу від 7.04.1640 р. Ігнатія — намісника Київського митрополита Петра Могили про раку на мощі св. князя Володимира // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией (далі - АЮЗР).- Т. 3: 1638-1657- № 39- С. 44; Чолобитна царю Михаїлу Федоровичу від 2.10.1640 р. Київського митрополита Петра Могили про милостиню на облаштування розорених уніатами церков ІАЮЗР- Т. 3:1638-1657.-X° 18.-С. 27-29.
6. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила как возобновитель киевских храмов // Киевские епархиальные ведомости.- 1898.- № 18.- С. 772-781.
7. Закревски Н. Описание Киева.- М., 1868- Т. I- С. 289.
8. Thietmari episcopi Merseburgensis chronicon (MGH SS rer Germ. NS.- Т. 9). VII. 74.
9. Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе (1905).- М., 1907.- Т. 2.- С. 458-459.
10. Лебедев Л. Новый Иерусалим в жизни святейшего патриарха Никона // Журнал Министерства народного просвещения.- 1981- № 8.- С. 70-74.
11. Жуковский А. Петро Могила й питання єдності церков.- Париж, 1969.-С. 198.
12. [Евгений Болховитинов]. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии-К., 1825.-С. 47.
13. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса,- М., 1896—1898.-Вып. 1-4-С. 72.
14. Боплан Г. Опис України I Пер. з франц. В. Косика.- Львів, 1998.-С. 19.
15. Січинський В. Чужинці про Україну- К., 1992.- С. ПО.
16. Жуковский А. Вказ. пр.- С. 109.

N. M. Nikitenko

MEMORIAL OF ST. VOLODYMYR IN ST. SOPHIA CATHEDRAL OF MOHYLA PERIOD

The article deals with ecclesiastical and political concept of metropolitan Petro Mohyla, retraced in the St. Sophia monumental complex. It was reflected in: founder inscription of the metropolitan, in the grand prince portrait, renewed by him, in the consecration of northern altar and the concept of the chapel incorporated in the northern gallery. The Mohyla concept proved the key role of Volodymyr the Baptizer as a founder of the Ukrainian Orthodoxy.